Я. К. РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ

АКТУАЛЬНИЙ ІСТОРИЗМ І ПРОБЛЕМА МОВНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

У статті обґрунтовується необхідність урахування наслідків процесів, які відбувалися в минулому, для адекватного забезпечення мовних прав представників різних етносів та етнічних груп сучасної України. Ідеться про депортації, етноцид, лінгвоцид та інші види колоніального насильства. Подолання наслідків цих процесів у мовній сфері має відбуватися згідно з Конституцією України та на основі європейських правових стандартів, зокрема Загальної декларації мовних прав (Барселона, 1996).

Ключові слова: актуальний історизм, мовні права людини, етнічна нація, політична нація, мовна ситуація, державна мова, міноритарні мови, мовний неоколоніалізм, мовне відродження.

Коли йдеться про мовні права в незалежній Україні, то слід брати до уваги історичну «генезу» цих прав як щодо етноменшин України, так і щодо її титульного народу, який є етнічним ядром української політичної нації, чи, за Конституцією, народу України. Минуле ніколи не зникає без сліду, воно зберігається в генній, опредмеченій і вербальній пам'яті, живе в сучасному і впливає на формування майбутнього. Але явища, події, ідеї, факти минулого нерівнозначні в плані актуальності — неактуальності для кожного з наступних поколінь, не однаковою мірою зафіксовані в переказах, легендах, піснях тощо, не всі знайшли адекватне висвітлення в історіографії. Тому доцільно розрізняти поняття історизму як риси «людського світовідношення» і як принципу наукового пізнання та історизму «актуального».

Актуальний історизм стосується явищ, подій, ідей тощо, які були в минулому, але в житті етносу (народності, нації) й надалі залишаються на «порядку денному», постійно перебувають, пригасаючи чи розгоряючись, у колі проблем, що потребують розв'язання, оскільки відповідають потребам і вимогам часу на кожному наступному етапі історичного буття народу.

Науковий аналіз актуального історизму передбачає з'ясування питань: чому і для кого він актуальний, у якій сфері, в якому аспекті, наскільки актуальний, як підтримується його актуальність та ін.

В історичних процесах інтереси етносів, субетносів, соціальних стратумів суспільства часто не збігаються, а нерідко бувають протилежними: пригноблений і гнобитель (загарбник, колонізатор тощо) мають різні інтенції, отже, й різне ставлення до актуальності — неактуальності наслідків того, що відбувалося в минулому. Було б дивно, якби різні народи однаково ставилися до таких концептів, як «непорушність статус-кво», «політика доконаних фактів», «взят-

© В. К. РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ, 2013

тя батьківщини» (нім. Landnahme, уг. honfoglalás, рос. «взятие родины») [1], «так історично склалося». Підлеглий прагне звільнитися від чужого панування, той, хто посідає панівні позиції, хоче їх увіковічити.

Усе зазначене стосується і взаємин у мовній сфері, мовного буття загалом і є екзистенційно важливим для української *етнічної* нації — українців України разом із українцями закордоння на українських етнічних землях і в діаспорі, та для української *політичної* нації — українців України разом з етнічними неукраїнцями, які є громадянами України.

Дискусії про мовні права в УРСР розпочалися ще в часи діяльності шістдесятників й істотно пожвавилися за горбачовської гласності та перебудови, коли навіть було ухвалено Закон «Про мови в Українській РСР» (1989 р.). Тоді боротьбу за ці права вели українці, занепокоєні жалюгідним станом і загрозливими перспективами своєї мови. А вже з перших років незалежності України в наступ перейшли російськомовні — росіяни і зросійщені «інородці». Вони відразу ж розіграли карту прав людини. Це не залишилося поза увагою об'єктивних учених та публіцистів. Уже 1993 р. Леонід Кіпніс писав: «Розглядаючи державу під назвою "СРСР", передовсім бачимо, як центральна нація (ЦН, назвемо її так) формує свій національний світ, компактний і монолітний, аби кожний з тих, хто її утворює, здійснював свої права людини. <...>. Сини й дочки інших народів хотіли б і собі (симетрично!) користуватися такими ж правами. Але ЦН рішуче переступила через лінію симетрії і зайняла на сусідських територіях ключові позиції, а місцевий люд, сплачуючи державні податки, брав участь у фінансуванні цього дива. Та десь у 1988–89 рр. люди "нецентральних" народів розпочали захист своїх потреб і прав. Уперті ігнорувальники чужих альтруїстичних прав побачили, що можуть надщербитися їхні егоїстичні інтереси. І зазвучали з їхніх вуст заяви про права людини. (А перед тим що було знехтувано? Права дельфінів?). Протиставлення прав нації правам особи (чи навіть взагалі людини) виникає здебільшого у колонізатора, який вважає особою чи то людиною передусім колонізатора і вимагає відтак собі всіх прав, не відмовляючись, звичайно, від прав колонізатора» [2].

Однак ця та подібні публікації не вплинули на поведінку захисників великодержавних, точніше, колонізаторських прав людини. Навпаки, і нерозкаяні комуністи, і комуністи, перефарбовані на соціалістів, і «загальнодемократи» почали вимагати для російської мови статусу другої державної в Україні [3]. Дещо пізніше «загальнодемократ» В. Д. Малинкович запропонував Л. Д. Кучмі надати російській мові статус «офіційної»: мовляв, це те саме, що й державна, але українці гадатимуть, що це щось нижче, і погодяться з таким статусом.

Що і як змінилося відтоді в мовній ситуації в Україні? Українське суспільство і далі залишається мовно розділеним. Ця розділеність спричинена не поліетнічністю країни, а тим, що в Україні є дві нації — українська і, як її називають дослідники, *російсько-радянська* [4]. Етнічне ядро останньої становить російська меншина, яка, однак, почуває себе не національною меншістю в

[1] Докладніше див.: *Радевич-Винницький Я.* Двомовність в Україні: теорія, історія, мовоживання.— К. ; Дрогобич, 2011.— С. 271.

[2] *Кіпніс Л.* Давня правда і симетрична етика.— К., 1993.— № 6.— С. 94.

[3] Див.: *Радевич-Винницький Я.* Права людини і мовне протистояння в Україні // Розбудова держави.— 1995.— № 5.— С. 3–9; *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації.— Дрогобич, 1997.— С. 343–358.

[4] Див., напр.: *Дубовик О.* У нас до сих пор есть две нации — украинская и русско-советская.— http://gazeta.ua/ru/articles/comments/newspaper/-u-nas-do-sih-por-est-dve-nacii- ukrainskaya-i-russko-sovetskaya/461468.

Українській державі, а — за інерцією з часів СРСР — всесоюзною більшістю. Це фантомне почуття. Але, отримуючи потужні стимули й різнобічну підтримку з Росії, надихаючись її ідеями «православної цивілізації», «русского мира», «євразійського союзу» тощо, російська громада в Україні і далі прагне посідати позиції «подавляющего меньшинства» (вислів білоруського літератора Янки Бриля). До цього ядра, теж іще з радянських часів, прилягає чимала кількість зросійщених представників інших меншин, у тому числі «малоросів», дітей від змішаних шлюбів тощо. Їм важко сприйняти українську державність та її атрибути, насамперед мову. Адже десятиліттями і навіть століттями можна було знати тільки російську мову і не відчувати в Україні найменших інформаційно-комунікативних труднощів. Українці ж за межами побутового вжитку обійтися лише рідною мовою у своїй країні не мали ні права, ні можливості.

В елітній верстві «російсько-радянської нації» за роки незалежності України відбулися істотні зміни. Це вже не колишня партдержгоспноменклатура. Похитнулися позиції комуністів, занепали соціалісти, «загальнодемократи» стали ліберадами. Натомість вбилися в пір'я колишні комсомольські діячі і кримінальники — особливо південно-східного походження — збагатилися, відчули смак влади і безкарності. Ті і ті в минулому належали до ієрархічно різних сфер, але тієї самої цілісної радянсько-російської мовно-соціальної культури з її словоблудством, цинізмом, вульгарщиною, взаєминами за принципом «ты начальник — я дурак, я начальник — ты дурак», із зверхнім, зневажливим або й ворожим ставленням до «хохлов», «чурок», «лиц кавказской национальности», з переконанням, що «земля начинается с Кремля», та ігноруванням історичної правди, прав людини і недержавних народів. Ці ментальні навички та войовниче невігластво і нині проглядають не лише у вульгарних репліках анонімів, що «коментують» статті в Інтернеті, а й в опусах «інтелектуалів» на кшталт Бузини чи Табачника. Усе це можна було спостерігати і в процесі ратифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов та особливо в ухваленні закону «Про засади державної мовної політики».

Назва документа «European Charter for Regional or Minority Languages» (англ.) офіційно перекладена українською мовою з малою, але досить істотною неточністю: *minority languages* — це *міноритарні* мови, а не просто «мови меншин». Виконавчий директор Конгресу національних громад України Йосиф Зісельс з цього приводу зауважив: «Парламент у 2003 р. прийняв спотворену інтерпретацію Хартії регіональних та міноритарних мов. Політики, які вимагали її прийняття, розглядали мовне питання у політичній площині. Тому ключовий термін подали не як "загрожена мова", а як "мова меншин". Закон тепер велить захищати російську, болгарську, німецьку й польську мови. У переліку немає жодної мови, якій справді загрожує зникнення, — урумської, румейської, кипчацької й караїмської, їдиш і мови ромів» [5]. А знаний мовознавець і громадсько-політичний діяч Юрій Гнаткевич зазначає: «Мова, якою задушили всі мови в Росії і білоруську в Білорусі, якою витіснили українську мову з більшості українців і всіх інших в Україні сущих націй, визнана в "нашій" Хартії такою, що вимирає, а тому потребує підтримки з боку держави. <...>. З цього переліку слід насамперед виключити російську мову, оскільки

[5] *Музиченко Я.* Захист усупереч Хартії. До дня рідної мови Конгрес національних громад презентував перший в історії посібник з урумської мови // Україна молода.— 2009.— № 33.— 21 лют.

вона в нас не вмирає. Нею у нас вбивають інші мови» [6]. Тому, на нашу думку, до загрожених мов, яким потрібна підтримка Української держави, слід віднести і ті мови, які в тоталітарні часи були об'єктами лінгвоциду. Йдеться насамперед про мову українську.

Колись соратник В. І. Леніна Микола Скрипник закликав: «Триста років крутилося колесо русифікації, хай тепер хоч тридцять покрутиться колесо українізації». Однак колесо українізації крутилося недовго (1923–1932), до того ж воно дало можливість московсько-більшовицькому режимові виявити, хто в Україні ще говорить і думає по-українськи. А були це стихійні носії української мови, отже, й українського духу — селяни та свідомі носії цієї мови і духу — українська інтелігенція. У 30-і роки перші «розкуркуленням», депортаціями, голодомором, колективізацією, соціалістичною індустріалізацією були відірвані від землі і ліквідовані як клас, а другі — знищені фізично або ж інтелектуально та морально розчавлені. А попереду Україну ще чекала страшна війна, післявоєнне божевілля сталінщини, хрущовське будівництво комунізму, до якого СРСР мав прийти тим скоріше, чим швидше трудящі-неросіяни опанують російську мову (М. С. Хрущов), шовіністичний сусловсько-брежнєвський неосталінізм.

Ратифікована Верховною Радою Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, на якій начебто ґрунтується Закон України «Про засади державної мовної політики» (№ 5029-VI), не пішла на користь переважній більшості мов національних меншин України, зате дала можливість прихильникам «русскоязычия» України використовувати її на шкоду як цим мовам, так і державній українській мові. Звертає на себе увагу те, що ця Хартія не ратифікована Російською Федерацією й іншими країнами СНД, крім Вірменії, в якій усі етноменшини становлять лише 2,3 % населення.

Факти лінгвоциду, етноциду і геноциду щодо українського народу описані в науковій і публіцистичній літературі достатньо повно, але антиукраїнськими силами вони ігноруються або ж заперечуються. З усіх можливих пояснень ретроспективного характеру вказується одне-єдине — «так історично склалося», однак без найменшого натяку на те, *хто* складав, *з якою метою* складав, *як* складав і т. д. Минуле цілковито елімінується. Ніби його й не було. Тому Українська держава і громадянське суспільство, орієнтуючись на досвід багатьох країн світу — давній (Італія, Франція), порівняно недавній (Чехія, Ізраїль) та новітній (Естонія, Латвія), мають навести лад у своєму мовному господарстві.

У ст. 10 Конституції України записано: «Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин» [7]. Чи виконується щодо української мови і мов національних меншин, крім російської, цей закон прямої дії? Група відомих фахівців з Австрії, Англії та України кілька років працювала над проектом «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» й оприлюднила результати своєї праці. Серед рекомендацій цих учених Українській державі є така: «Усі держслужбовці мусять вільно володіти (усно та письмово) українською мовою» [8]. Однак, слухаючи українських законодавців, міністрів, чиновників, офіцерів та

[6] *Гнаткевич Ю.* Чи скаже своє слово Рада Європи? // Нація і держава.— 2006.— 20 черв.

[7] Конституція України. Офіційне видання.— К., 1996.— С. 5.

[8] Мовна політика та мовна ситуація в Україні / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер.— К., 2008.— С. 333.

ін., можна зробити висновок, що вони або не є громадянами України і тому не мають конституційного обов'язку знати і використовувати державну мову, або що закони їхньої держави писані не для них. А що мають думати громадяни неросійських меншин України, читаючи перенесені з Закону «Про мови в Українській РСР» до Конституції України слова про «вільний розвиток, використання і захист *російської, інших* мов національних меншин» (виділено нами. — *Я. Р.-В.*)? Серед рівних мов, виявляється, є одна рівніша, до того ж саме та, що була знаряддям нищення оцих безіменних інших. На наше переконання, держава і суспільство зобов'язані піклуватися про мови *всіх* національних меншин України — *без преференцій для жодної з них*. Виняток слід зробити лише для міноритарних мов, які не мають підтримки з-за меж України і самостійно не можуть існувати, та для мов, що були об'єктами лінгвоциду в Росії — СРСР. Така мовна політика відповідатиме інтересам української політичної нації і цілковито вписуватиметься в норми співжиття цивілізованих народів. Однак Закон про ратифікацію Хартії зобов'язує підтримувати, зокрема, російську, польську, угорську, румунську мови, які використовувалися для винародовлення й асиміляції українців і неукраїнців України. Ситуація, як у відомій казці: битий небитого везе.

Проросійські сили не зважають на реакцію міжнародних інституцій. Так, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) щодо законопроекту Ківалова — Колесніченка зробила висновок, що він не в змозі забезпечити належний баланс між розвитком і використанням державної мови як об'єднувального чинника в житті суспільства та розвитком і захистом мов меншин [9]. Це не стало на заваді ухваленню цього закону, до того ж із порушенням Конституції України та Регламенту Верховної Ради України.

Коли йдеться про розв'язання проблеми мовних прав в Україні, то державі й суспільству належало б керуватися Загальною декларацією мовних прав (Барселона, 6–9 червня 1996 р.). У ній, зокрема, записано, що «вторгнення, колонізація, окупація й інші вияви політичного, економічного чи соціального підпорядкування часто пов'язані з прямим запровадженням іноземної мови або, принаймні, спотворюють сприйняття значення мов і призводять до ієрархічних мовних відносин, які підривають мовну лояльність мовців» [10]. Хіба в умовах бездержавності України чужі панівні режими не запроваджували насильно свої мови на її територіях, хіба не спотворювалося значення рідної мови українців, не встановлювалася ієрархічність мов з упослідженим становищем української та, як наслідок, не підривалася мовна відданість цій мові її носіїв? Хіба нині, в умовах незалежності, в Україні не продовжується «процес заміщення мов у результаті політики, яка сприяє мові колишньої колоніальної чи імперської влади» [11], тобто їх дальшого витіснення російською?

У ст. 1 Барселонського документа сказано: «Ця Декларація бере за вихідний пункт принцип, що мовні права є індивідуальними і колективними водночас». Для мовної ситуації в Україні це дуже важлива засада, позаяк антиукраїнські сили переконують, що вони захищають мовні права людини, а українці — мовні права нації.

[9] http://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_України_«Про_засади_державної_мовної_політики».
[10] Universal Declaration of Linguistic Rights. — http://www.unesco.org/most/lnngo11.htm.
[11] Там же.

«Декларація вважає, що, коли на певній території проживають різні мовні спільноти та групи, то права, сформульовані в цій Декларації, мають здійснюватися на основі взаємної поваги і в такий спосіб, щоб демократія могла бути гарантована максимально можливою мірою» (ст. 2.1.). Однак ставлення великодержавників та їхніх колаборантів до української мови аж ніяк не відповідає цій рекомендації. Українська мова безкарно дифамується, наділяється епітетами на кшталт «колхозный», «курдупельный», «петлюровский», «бандеровский» (язык) або й просто забороняється в офіційному вжитку. Один з численних прикладів: оголошення на дверях відділу кадрів великого підприємства «Мотор-Січ» у Запоріжжі застерігає: «Внимание! Документы заполнять только на русском языке!» [12]. Як у такій ситуації має реалізувати свої мовні права носій державної української мови?

Не припиняються індуковані з-за меж України намагання розколоти українську націю, звісно ж, із маніпулюванням правами людини. «Немає насправді єдиної "української нації". Є дві різні і за своїми прагненнями і ментальністю часом протилежні нації. Більшість серед них — це українці, меншість — західняки («западенцы»), які не мають сміливості назвати себе своїм ім'ям, а намагаються присвоїти собі ім'я іншої нації. Спекулюючи на цьому, вони, будучи меншістю, діють від імені більшості. І створюється саме така ситуація, як сьогодні в Києві: меншість, що прикидається більшістю, діє від імені більшості, придушує права і більшості, і всієї решти меншостей, яких, як колись турки — яничарів, використовує антинаціональна українська еліта для придушення волі українського народу» [13]. Якщо в українському суспільстві є дві нації, то аж ніяк не українська і «западенська», а, як згадувалося, українська і російсько-совкова. Україно фобську ностальгію російського великодержавного «політичного філософа» С. Черняховського можна зрозуміти, але подібно про українське суспільство говорять і діячі української культури та науки на кшталт Коротича, Табачника та ін.

Барселонська декларація (ст. 13) закликає до «пошуків задовільного соціолінгвістичного балансу» та «лікування, спрямованого на відновлення балансу». Для цього вона рекомендує брати до уваги різні чинники, зокрема наявність історичних попередників на території, примусовий характер міграцій, які привели до співіснування різних громад та груп, ступінь їхньої політичної, соціально-економічної та культурної вразливості, або демократично виражену волю тощо. Отже, ратифікуючи Європейську хартію регіональних або міноритарних мов та розробляючи мовне законодавство, Верховна Рада мала б узяти під державний захист міноритарні мови, що, як, наприклад, караїмська, ще з часів Київської і Галицько-Волинської держави існують на території України або носії яких були насильно виселені з України (кримськотатарська), а не ті, що, як російська, мають тут недавнє походження: 1926 р. в УСРР було 2 677 166 росіян, 1989 р. в УРСР — 11 355 582, більше половини з яких в Україні не народилися. У Галичині, на Буковині, Закарпатті, у Волинській і Рівненській областях до 1939 р. росіян не було взагалі [14]. Щодо «вразливості» меншин та їхніх мов, то тут пріоритет державного захисту має бути наданий мовам «загроженим», з невеликою кількістю носіїв та відсутністю своїх мов-

[12] http://lb.ua/news/2012/09/18/171042_zaporozhe_zapretili_zapolnyat.html.

[13] *Черняховский С.* Никакой единой «украинской нации» не существует.— http://topwar.ru/16342-nikakoy-edinoy-ukrainskoy-nacii-ne-suschestvuet.html.

[14] Латвія й Естонія не ратифікували Європейську хартію регіональних або міноритарних мов якраз на підставі недавнього походження мовних меншин у цих країнах.

них материків за межами України (айсорська, гагаузька, їдиш, караїмська, румейська та ін.), і тим мовам, що мають більшу кількість носіїв, але були об'єктами лінгвоциду (українська, кримськотатарська та ін.). Зрештою, об'єктами лінгвоциду були мови і першої групи [15].

«Усі мовні спільноти мають право кодифікувати, стандартизувати, зберігати, розвивати і просувати свої мовні системи без стимульованого або примусового втручання», — зазначається в Барселонській декларації (ст. 9). Українську й інші мови України в СРСР десятки років «зливали» і «зближували» з російською за принципом «мінімальних розходжень», унаслідок чого ці мови істотно втрачали національну своєрідність та здатність до саморозвитку, зокрема, через насильне посередництво російської мови в їхніх контактах з іншими мовами світу.

Дотримання засад актуального історизму в царині мовних прав потрібне не для того, аби змінити минуле, а щоб подолати негативні наслідки подій і явищ, які були в минулому, а сьогодні стоять на заваді нормальному розвиткові і функціонуванню мов. У цьому полягає відновлення історичної справедливості в мовній сфері, підстава для «регенерації свого народу» (Т. Г. Масарик) та його мови.

Урегулювання мовної ситуації в Україні та забезпечення мовних прав її громадян має відбуватися на основі європейських правових стандартів, зокрема положень Загальної декларації мовних прав (Барселона, 1996), і згідно з чинною Конституцією України.

Українська держава і громадянське суспільство мають дбати про забезпечення мовних прав українців за межами України: у діаспорі та — з дотриманням принципу паритетності — на українських етнічних землях у кордонах суміжних держав. Історично актуальною залишається проблема національної регенерації українського народу та реукраїнізації української мови, деформованої тривалим колоніальним насильством.

(*Дрогобич*)

Y. RADEVYCH-VYNNYTSKYI

TOPICAL HISTORICISM AND PROBLEMS OF LINGUISTIC RIGHTS IN MODERN UKRAINE

The article substantiates the need to consider the consequences of the processes that occurred in the past to adequately ensure linguistic rights of different ethnicities and ethnic groups of modern Ukraine. It's about deportation, ethnocide, linguocide and other forms of colonial violence. Overcoming the effects of these processes in the language area should be in accordance with the Constitution of Ukraine and on the basis of European legal standards, in particular, the Universal Declaration of Linguistic Rights (Barcelona, 1996).

Keywords: topical historicism, linguistic human rights, ethnic nation, political nation, language situation, state language, minority languages, language neocolonialism, language revival.

[15] «За Радянської влади, на наш погляд, проти айсорської мови сталінським режимом було вчинено лінгвоцид нечуваних розмірів. <...>. Подібна "зачистка" стосувалася не тільки айсорської мови, а й мов інших національних меншин. Так відбувалося «змітання національних відмінностей» між мовою панівної нації і мовою етнічних меншин» (*Маргулов А.* Ассирійське питання в дзеркалі радянської преси 20–30-х років XX століття // Укр. іст. зб.— 2010. — Вип. 13. — С. 220).